

30

OBWIESZCZENIE PIERWSZEGO PREZESA SĄDU NAJWYŻSZEGO

z dnia 9 stycznia 1970 r.

o wytycznych wymiaru sprawiedliwości i praktyki sądowej w sprawach o dział spadku obejmującego gospodarstwo rolne.

Na podstawie art. 28 ust. 3 ustawy z dnia 15 lutego 1962 r. o Sądzie Najwyższym (Dz. U. Nr 11, poz. 54) i § 6 uchwały Rady Państwa z dnia 22 maja 1962 r. w sprawie regulaminu Sądu Najwyższego (Monitor Polski Nr 45, poz. 210), ogłaszam uchwałę powziętą przez Sąd Najwyższy na posiedzeniu pełnego składu Izby Cywilnej dnia 15 grudnia

1969 r., a ustalającą wytyczne wymiaru sprawiedliwości i praktyki sądowej w sprawach o dział spadku obejmującego gospodarstwo rolne.

Treść uchwały podana jest w załączniku do niniejszego obwieszczenia.

Pierwszy Prezes Sądu Najwyższego: *Z. Resich*

Załącznik do obwieszczenia Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego z dnia 9 stycznia 1970 r. (poz. 30).

WYTYCZNE WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI I PRAKTYKI SĄDOWEJ W SPRAWACH O DZIAŁ SPADKU OBEJMUJĄCEGO GOSPODARSTWO ROLNE

uchwalone dnia 15 grudnia 1969 r. przez pełny skład Izby Cywilnej Sądu Najwyższego.

Sąd Najwyższy w następującym składzie:

przewodniczący: Prezes Sądu Najwyższego J. Pawlak,
sędziowie Sądu Najwyższego: W. Bryl, R. Czarnecki, H. Dąbrowski, S. Gross, J. Ignatowicz, W. Kuryłowicz, B. Łubkowski, J. Majorowicz (współsprawozdawca), W. Markowski, Z. Masłowski, E. Mielcarek, J. Pietrzykowski (sprawozdawca), J. Polickiewicz (współsprawozdawca), J. Przybylski, Z. Trybalski, F. Wesely, K. Wojtanowski,

protokolant: członek Biura Orzecznictwa Sądu Najwyższego M. Matuszyńska,

przy udziale zastępcy Prokuratora Generalnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, K. Kukawki, podsekretarza stanu w Ministerstwie Sprawiedliwości, J. Szczerkiego, oraz przedstawiciela Prokuratury Generalnej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, prokuratora Prokuratury Generalnej L. Karłowskiego,

na wniosek Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego z dnia 31 stycznia 1969 r.,

na podstawie art. 28 ustawy z dnia 15 lutego 1962 r. o Sądzie Najwyższym (Dz. U. Nr 11, poz. 54)

u c h w a l i ł

wytyczne wymiaru sprawiedliwości i praktyki sądowej w sprawach o dział spadku obejmującego gospodarstwo rolne.

Szczególne przepisy Kodeksu cywilnego o dziedziczeniu gospodarstw rolnych należą do zespołu norm prawnych, zmierzających — zgodnie z założeniami aktualnej polityki rolnej Państwa — do stworzenia indywidualnym gospodarstwom chłopskim warunków umożliwiających przyspieszenie wzrostu produkcji rolnej.

Głównymi celami leżącymi u podstaw rozwiązań legislacyjnych w zakresie dziedziczenia gospodarstw rolnych jest przeciwdziałanie postępującemu procesowi rozdrabniania indywidualnych gospodarstw rolnych, skupienie tych gospodarstw w rękach rolników dających gwarancję prowadzenia intensywnej produkcji rolnej oraz odciążenie gospodarstw rolnych od nadmiernych spląt rodzinnych, obniżających ich zdolność produkcyjną. Te trzy podstawowe zasady, będące wyrazem aktualnej państwowej polityki agrarnej, nie mogą pozostać bez wpływu na stosowanie i wykładnię przepisów dotyczących działu spadku, w którego skład wchodzi gospodarstwo rolne.

Obserwacja praktyki sądowej w sprawach o dział spadku obejmującego gospodarstwo rolne wskazuje na prawidłowe rozwiązywanie w orzecznictwie wielu podstawowych problemów. Dostrzega się jednak zagadnienia prawne, budzące wątpliwości i rozstrzygane przez sądy bez należytego uwzględniania politycznych i społeczno-gospodarczych założeń legislacyjnych obowiązujących przepisów prawa. Obserwuje się również niedociągnięcia w zakresie stosowania przepisów proceduralnych, co powoduje zbędną przewlekłość postępowania.

Celem niniejszych wytycznych jest wyjaśnienie wymienionych zagadnień oraz zwrócenie uwagi na spotykane jeszcze niedociągnięcia w przekonaniu, że przyczyni się to do usunięcia obserwowanych w orzecznictwie wadliwości, ujednoczenia praktyki i usprawnienia postępowania sądowego, a tym samym do pełniejszego realizowania stojących przed sądami zadań w sprawach o dział spadku.

I.

Przy ustalaniu składu spadku (art. 684 Kpc) należy mieć na uwadze, że gospodarstwo rolne stanowi wyodrębnioną część majątku spadkowego, podlegającą szczególnym zasadom dziedziczenia i podziału. Ustalenie osobno nieruchomości, ruchomości i innych praw majątkowych, które przepis § 2 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 28 listopada 1964 r. w sprawie przenoszenia własności nieruchomości rolnych, znoszenia współwłasności takich nieruchomości oraz dziedziczenia gospodarstw rolnych (Dz. U. Nr 45, poz. 304) zalicza do gospodarstwa rolnego, oraz osobno reszty majątku spadkowego, jest konieczne w każdym postępowaniu o dział spadku obejmującego gospodarstwo rolne, a zwłaszcza wtedy, gdy tylko niektórzy ze spadkobierców powołanych do danego spadku odpowiadają warunkom przewidzianym do dziedziczenia gospodarstwa rolnego.

Jeżeli w chwili działu nieruchomości należąca do spadku nie jest już nieruchomością rolną w rozumieniu § 1 wymienionego rozporządzenia, ustala się, czy ze względu na zmianę przeznaczenia gospodarczego lub z innych przyczyn utraciła ona charakter nieruchomości rolnej przed dniem otwarcia spadku (albo przed dniem 5 lipca 1963 r. w stosunku do spadków otwartych przed tą datą), czy też po tym dniu. W pierwszym wypadku nieruchomości ta należy do majątku, który dziedziczą wszyscy spadkobiercy, w drugim zaś do majątku, który dziedziczą tylko spadkobiercy powołani do dziedziczenia gospodarstwa rolnego.

Jeżeli już wcześniej był sporządzony spis inwentarza (art. 637 Kpc), powinien on być uwzględniony przy ustalaniu składu i wartości spadku. Spis inwentarza nie ma jednak mocy wiążącej dla sądu, który samodzielnie ustala skład i wartość ulegającego podziałowi spadku (art. 684 Kpc), obowiązany więc jest dokonać ustaleń, stosownie do wyników postępowania, zgodnych ze stanem rzeczywistym.

Sąd prowadzący postępowanie o dział spadku nie jest również związany odmiennymi ustaleniami co do składu gospodarstwa rolnego, zamieszczonymi w postanowieniu o stwierdzeniu nabycia spadku.

Przy ustalaniu składu spadku w części dotyczącej gospodarstwa rolnego bierze się w zasadzie pod uwagę te nieruchomości, które stanowiły własność spadkodawcy, uwzględnia się jednak również takie nieruchomości, których posiadaczem samoistnym był spadkodawca, mimo że jego tytuł własności nie został wykazany — chyba że już po otwarciu spadku właściciel odzyskał ich posiadanie.

Przesłanką prawidłowego rozstrzygnięcia o dopuszczalności podziału gospodarstwa rolnego w naturze jest wyczerpujące ustalenie składu spadku oraz szczegółowe określenie jakości poszczególnych gruntów i rodzaju użytków rolnych.

II.

1. Stosownie do dyspozycji art. 685 Kpc w toku postępowania działowego sąd rozstrzyga spory o to, czy pewien przedmiot należy do spadku, jedynie między spadkobiercami, a nie między spadkobiercami a osobami trzecimi, gdyż te osoby w ogóle nie mogą w tym postępowaniu dochodzić swych roszczeń. Spadkobierca, który twierdzi, że nabył przez zasiedzenie własność nieruchomości stanowiącej poprzednio własność spadkodawcy i wchodzącej w skład spadkowego go-

spodarstwa rolnego, może w postępowaniu działowym wystąpić o stwierdzenie zasiedzenia. Zarzut spadkobiercy, że stał się właścicielem takiej nieruchomości na podstawie przepisów o zasiedzeniu, zmierza w istocie do osiągnięcia takiego samego skutku, wobec czego zarzut ten należy potraktować jako wniosek o stwierdzenie zasiedzenia i — po stosownym uzupełnieniu go w miarę potrzeby — rozpoznać w postępowaniu działowym, jeżeli w tym przedmiocie nie orzeczono już w odrębnym postępowaniu.

Z chwilą wszczęcia postępowania o dział spadku stwierdzenie zasiedzenia przez spadkobiercę nieruchomości spadkowej może nastąpić tylko w tym postępowaniu (art. 684, 685 i 688 Kpc w związku z art. 618 § 2 Kpc). Będąc więc w toku sprawę o stwierdzenie zasiedzenia przekazuje się do dalszego rozpoznania sądowi prowadzącemu postępowanie o dział spadku.

Wniosek o stwierdzenie zasiedzenia sąd prowadzący sprawę o dział spadku może rozstrzygnąć bądź w postanowieniu wstępnym (art. 685 Kpc), bądź w sentencji postanowienia działowego. Jeżeli kwestia zasiedzenia jest między uczestnikami sporna, z reguły wskazane jest wydanie postanowienia wstępnego.

Nabywanie przez spadkobiercę w drodze zasiedzenia własności nieruchomości należącej do spadku nie ma w zasadzie wpływu na ustalenie jego schedy z pozostałego majątku spadkowego. Inaczej jest jednak w wypadku, gdy podstawą objęcia przez ustawowego spadkobiercę nieruchomości w posiadanie, które doprowadziło do zasiedzenia, było nieformalne wydzielenie mu tej nieruchomości przez spadkodawcę (np. tytułem wyposażenia) albo gdy podstawą objęcia w posiadanie był dokonany między spadkobiercami, dziedziczącymi na podstawie testamentu lub z ustawy, faktyczny (nieformalny) podział spadku. W obu tych wypadkach nabyty przez zasiedzenie przedmiot podlega zaliczeniu na poczet przysługującej spadkobiercy schedy spadkowej. Do takiego zaliczenia stosuje się odpowiednio przepisy art. 1040 i 1042 Kc.

Po prawomocnym zaliczeniu konkretnej nieruchomości do masy spadkowej i uwzględnieniu jej w dziale spadku, uczestnik postępowania działowego nie może dochodzić w odrębnym postępowaniu stwierdzenia zasiedzenia własności tej nieruchomości.

Powyższe wyjaśnienia nie dotyczą sytuacji, gdy na nabycie własności przez zasiedzenie powołuje się osoba trzecia, nie roszcząca sobie praw do spadku. Jeżeli w czasie postępowania działowego toczy się odrębne postępowanie o stwierdzenie nabycia przez zasiedzenie własności nieruchomości spadkowej, wszczęte na wniosek takiej osoby ostateczne rozstrzygnięcie sprawy działowej nie może nastąpić przed prawomocnym zakończeniem postępowania o stwierdzenie zasiedzenia, co nie oznacza jednak konieczności automatycznego zawieszenia postępowania działowego; zawieszenie tego postępowania może nastąpić dopiero po dokonaniu przez sąd innych czynności niezbędnych do wyjaśnienia sprawy w zakresie nie związanym z przedmiotem postępowania w sprawie o stwierdzenie zasiedzenia.

2. Stosownie do art. 686 Kpc w postępowaniu działowym sąd rozstrzyga także o wzajemnych roszczeniach między współspadkobiercami z tytułu poczynionych na spadek nakładów. Jeżeli nakłady polegają na wzniesieniu przez spadkobiercę jako samoistnego posiadacza w dobrej wierze na nieruchomości spadkowej budynku o wartości znacznie przewyższającej wartość zajętej na ten cel działki, spadkobiercy temu może przysługiwać w stosunku do pozostałych współspadkobierców roszczenie przewidziane w art. 231 § 1 Kc. Roszczenie takie podlega — jako roszczenie z tytułu nakładów — ogólnej dyspozycji art. 618 § 2 w związku z art. 688 Kpc. O tym roszczeniu, jak i o wszelkich innych roszczeniach związanych z poczynieniem nakładów sąd rozstrzygnie w końcowym orzeczeniu działowym.

Problem zastosowania w postępowaniu działowym art. 231 § 1 Kpc jest bezprzedmiotowy w razie istniejącej możliwości przydzielenia w dziale spadku nieruchomości temu spadkobiercy, który wniósł na niej budynek. Natomiast w razie konieczności przydzielenia takiej nieruchomości innemu spadkobiercy o zastosowaniu dyspozycji art. 231 § 1 Kc, tzn. o wydzieleniu z tej nieruchomości zabudowanej działki i o przyznaniu jej spadkobiercy, który wniósł na niej budynek, decydują względy społeczno-gospodarcze. Wprawdzie ze względu na szczególny charakter dyspozycji art. 231 § 1 Kc możliwości przydzielenia spadkobiercy w postępowaniu działowym zabudowanej przez niego działki nie stoi na przeszkodzie przepis art. 1070 Kc dotyczący podstawowej normy obszarowej, to jednak wniosek spadkobiercy o przydzielenie mu zabudowanej przez niego działki może nie być uwzględniony, jeżeli przeciwko uwzględnieniu wniosku przemawiają okoliczności wskazujące na sprzeczność żądania ze społeczno-gospodarczym przeznaczeniem nieruchomości rolnej, w szczególności gdy ze względu na konfigurację gruntów lub sposób usytuowania budynków przydzielenie takiej działki stanowiłoby istotną przeszkodę w prowadzeniu na nieruchomości rolnej prawidłowej gospodarki.

Jeżeli okoliczności sprawy uzasadniają wyjątkowo wydzielenie z gospodarstwa rolnego działki zajętej przez spadkobiercę pod wzniesiony przez niego budynek, sąd — stosując odpowiednio do celów postępowania działowego dyspozycję art. 231 § 1 Kc — przyzna spadkobiercy w dziale tę działkę na własność za „odpowiednim wynagrodzeniem”, które zaliczy na poczet należnej mu schedy.

Po prawomocnym dziale spadku wyłączona jest możliwość wystąpienia przez spadkobiercę, uprawnionego do dziedziczenia spadkowego gospodarstwa rolnego, z roszczeniem przewidzianym w art. 231 § 1 Kc z powołaniem się na okoliczności, które istniały przed zakończeniem postępowania działowego.

III.

W braku szczególnego unormowania w Kodeksie cywilnym oszacowanie gospodarstwa rolnego, jak i innych przedmiotów spadkowych następuje według cen w chwili działu, a nie w chwili otwarcia spadku.

Przy oszacowaniu gospodarstwa rolnego stosownie do przepisów dotyczących sprzedaży państwowych nieruchomości rolnych należy zwrócić uwagę na przestrzeganie przez biegłych zasad przewidzianych w tych przepisach. W szczególności należy mieć na uwadze, że działka pod budynkami wchodzącymi w skład gospodarstwa rolnego (działka siedliskowa) jest częścią tego gospodarstwa, wobec czego podlega ona oszacowaniu według kryteriów przewidzianych dla szacowania gruntów rolnych, a nie dla działek budowlanych.

Dla prawidłowego oszacowania budynków spadkowych decydujące znaczenie ma — w razie sporu między spadkobiercami — nie wartość podana w polisie ubezpieczeniowej, lecz realna wartość budynków z uwzględnieniem ich rzeczywistego stanu, ustalona na podstawie szczegółowego cennika Państwowego Zakładu Ubezpieczeń (§ 5 zarządzenia Ministra Rolnictwa z dnia 24 września 1962 r. — Monitor Polski z 1962 r. Nr 72, poz. 355, z 1963 r. Nr 49, poz. 248 i z 1965 r. Nr 39, poz. 219)*).

Przewidziane w cytowanym zarządzeniu zasady szacowania drzewostanu nie uzasadniają praktyki tych sądów, które dla oszacowania lasu przyjmują wartość drzewostanu i grun-

* Cytowane zarządzenie Ministra Rolnictwa z dnia 24 września 1962 r. (Monitor Polski Nr 72, poz. 355 z późniejszymi zmianami) utraciło moc w związku z wejściem w życie z dniem 1 stycznia 1970 r. zarządzenia Ministra Rolnictwa z dnia 15 grudnia 1969 r. w sprawie ceny, warunków i trybu sprzedaży państwowych nieruchomości rolnych (Monitor Polski z dnia 31 grudnia 1969 r. Nr 53, poz. 424).

tu pod nim jako kryterium jedyne, w oderwaniu od wynikających z przepisów o gospodarce leśnej ograniczeń co do możliwości eksploataowania lasu przez jego właściciela, co w konsekwencji prowadzi do obciążenia spadkobiercy otrzymującego las w naturze nadmiernymi splatami, niewspółmiernie wysokimi w stosunku do przewidywanych korzyści z eksploatacji przydzielonego spadkobiercy lasu. Za celowe można uznać takie oszacowanie, które uwzględnia wartość drzewostanu jako pewnej całości, ograniczonej przez obowiązujące przepisy w możliwości wyrębu. Przy szacowaniu dla celów postępowania działowego lasu jako całości należy więc uwzględnić wartość, jaka w określonych okolicznościach byłaby w danym środowisku obiektywnie usprawiedliwiona w razie sprzedaży tego lasu, a nie wartość hipotetyczną oderwaną od konkretnych warunków miejscowych.

Ustalenie tak rozumianej wartości lasu wymaga zasięgnięcia opinii biegłych, praktycznie zorientowanych w stosunkach lokalnych.

IV.

1. Przepisy art. 1071 Kc mają zastosowanie wtedy, gdy w drodze działu ze względu na podstawową normę obszarową nie jest dopuszczalny podział gospodarstwa na tyle części, ilu jest uczestniczących w postępowaniu spadkobierców powołanych do dziedziczenia gospodarstwa rolnego, albo gdy podział gospodarstwa jest wprawdzie dopuszczalny, ale liczba wydzielonych części byłaby mniejsza od liczby uprawnionych spadkobierców. Nie oznacza to jednak, że podział gospodarstwa powinien nastąpić w każdym wypadku, gdy przepisy o podstawowej normie obszarowej nie stoją temu na przeszkodzie.

O tym, czy mimo możliwości podziału z zachowaniem podstawowej normy obszarowej należy w konkretnym wypadku podzielić gospodarstwo, decydują w szczególności następujące kryteria:

a) Z punktu widzenia jakości i konfiguracji użytków rolnych wymaga rozważenia celowość podziału w naturze wtedy, gdy rodzaj użytków lub niska jakość gleby nie dają gwarancji prowadzenia na wydzielonej spadkobiercy działce produkcyjnie samodzielnej i mającej perspektywę dalszego rozwoju zorganizowanej jednostki gospodarczej. Zasada ta dotyczy zarówno sytuacji, gdy gospodarczo nieżywna jednostka miałaby powstać w całości z wydzielonych gruntów z gospodarstwa spadkowego, jak i takiej sytuacji, gdy wydzielone ze spadkowego gospodarstwa grunty miałyby stanowić uzupełnienie do wysokości normy podstawowej własnych gruntów spadkobiercy (art. 163 § 1 pkt 1 i § 3 w związku z art. 213 i 1035 Kc).

W przedstawionych tu sytuacjach szczególnych należałoby zaniechać podziału spadkowego gospodarstwa w razie ustalenia, że tylko przyznanie go w całości jednemu spadkobiercy zapewni w ostatecznym wyniku postulowaną samodzielność i żywotność gospodarstwa, a tym samym lepsze efekty gospodarcze oraz wyższą produkcję, niż miałyby to miejsce w razie podziału, a nadto że zaniechanie podziału nie naruszy żywotnych interesów bytowych pozostałych spadkobierców.

Stosownie do konkretnych okoliczności może okazać się wskazane odstąpienie od podziału w naturze wtedy, gdy ze względu na konfigurację objętego działem gospodarstwa w razie jego podziału powstałyby istotne przeszkody w stosowaniu prawidłowej agrotechniki.

b) Niezależnie od wyżej przedstawionych kryteriów wymaga również rozważenia celowość podziału z punktu widzenia podmiotowych kwalifikacji uczestników działu, przy uwzględnieniu całokształtu ich sytuacji osobistej i rodzinnej. Gdyby się bowiem okazało, że spadkobierca, ubiegający się o przydzielenie mu całego gospodarstwa, jest wykwalifikowa-

nym rolnikiem, a drugi spadkobierca nie ma i nie może uzyskać wystarczających kwalifikacji bądź jest związany pracą poza rolnictwem, rolnictwem zaś zajmuje się tylko ubocznie, należałoby krytycznie ocenić celowość podziału w naturze. Podział taki mógłby się okazać gospodarczo nieuzasadniony w szczególności wtedy, gdyby w jego wyniku miało dojść do zlikwidowania — ze szkodą dla przyszłej produkcji — dotychczasowej całości gospodarczej, prowadzonej przez spadkobiercę w sposób zgodny z nowoczesnymi metodami pracy w rolnictwie i efektywny produkcyjnie.

W razie ustalenia dopuszczalności podziału w świetle przepisów o podstawowej normie obszarowej i braku ku temu przeciwwskazań z punktu widzenia założeń społeczno-gospodarczych należy, po zasięgnięciu opinii biegłego geodety, określić sposób podziału najbardziej odpowiadający zamierzonym efektom gospodarczym pracy na wydzielonych działkach. W szczególności należy przestrzec przed mechanicznym podziałem parcel w sposób zapewniający uczestnikom działu tę samą jakość wydzielonych im sched, jeżeli miałyby to prowadzić do utworzenia wąskich pasów gruntu albo wydzielienia działek w różnych kompleksach i powstania w ten sposób gospodarczo szkodliwej „szachownicy” bądź zbędnego wyłączenia z produkcji rolnej obszarów pod drogi dojazdowe.

Podział nieruchomości wchodzących w skład gospodarstwa rolnego na obszarze, na którym zostało przeprowadzone scalenie gruntów na podstawie ustawy z dnia 24 stycznia 1968 r. o scalaniu i wymianie gruntów (Dz. U. Nr 3, poz. 13), w myśl art. 20 ust. 1 tej ustawy nie jest dopuszczalny, jeżeli w wyniku tego podziału powstałaby szachownica gruntów albo nadmierne ich zwięźlenie lub wydłużenie bądź enklawy czy półenklawy. Przepis ten odnosi się do wszelkich podziałów, a więc także do podziału w sądowym postępowaniu o dział spadku. W konsekwencji sąd, przed którym toczy się postępowanie działowe, powinien — w razie ustalenia, że nieruchomości spadkowe znajdują się na obszarze, na którym już przeprowadzono scalenie gruntów — zamierzonego projektu fizycznego podziału tych nieruchomości udostępnić właściwemu do spraw rolnych organowi prezydium powiatowej rady narodowej do zajęcia stanowiska (art. 20 ust. 2 cytowanej ustawy).

2. Przy podziale siedliska spadkowego, co w praktyce sądowej stwarza szczególne trudności, wymagają rozważenia następujące problemy:

a) Podział siedliska jest dopuszczalny w zasadzie wtedy, gdy ze względu na powierzchnię i kształt siedliska można przydzielić poszczególnym spadkobiercom działki nadające się do ich samodzielnego użytkowania zgodnie z przeznaczeniem, w szczególności do postawienia na nich budynków mieszkalnych i gospodarczych, niezbędnych do prowadzenia przydzielonych tym spadkobiercom gospodarstw. Przy ocenie zarówno dopuszczalności, jak i sposobu takiego podziału, należy mieć na uwadze potrzeby każdego z nowo powstających gospodarstw z uwzględnieniem sytuacji osobistej i rodzinnej właścicieli tych gospodarstw.

Jeżeli na spadkowym siedlisku mieszczą się już budynki, wzniesione przez poszczególnych spadkobierców, albo jeżeli budynki spadkowe mają być przyznane różnym spadkobiercom, należy podziału siedliska dokonać, w miarę możliwości, w sposób zapobiegający konieczności przenoszenia budynków.

b) W związku z obserwowaną rozbieżnością praktyki w zakresie podziału budynków należących do spadkowego gospodarstwa rolnego wymaga wyjaśnienia, że podział budynku według płaszczyzn pionowych wraz z gruntem jest dopuszczalny tylko wtedy, gdy w wyniku podziału powstaną odrębne budynki, wyraźnie oddzielone od siebie płaszczyzną (ścianą), już istniejącą bądź możliwą do wykonania za zezwo-

leniem właściwego organu budowlanego w celu rozdzielania budynków.

W razie istnienia przesłanek uzasadniających dokonanie takiego podziału możliwe jest unormowanie korzystania z klatki schodowej lub sieni znajdującej się w obrębie jednego z nowo utworzonych budynków przez mieszkańców drugiego z tych budynków w drodze ustanowienia odpowiedniej służebności gruntowej.

c) Jeżeli okazałoby się, że możliwy jest tylko taki podział siedliska, w wyniku którego budynek jednego spadkobiercy trwale związany z gruntem (zwłaszcza murowany bądź na podmurówce) musiałby pozostać na działce przydzielonej innemu spadkobiercy, to utrzymanie tego stanu wymagałoby ustanowienia, w gospodarczo uzasadnionym wypadku, odpowiedniej służebności gruntowej (art. 212 § 1 w związku z art. 1035 Kc). Stosownie do okoliczności konkretnego wypadku należałoby wówczas określić czas trwania takiej służebności.

d) Jeżeli podział spadkowego siedliska na dwa lub więcej siedlisk nie byłby możliwy, siedlisko to należałoby przydzielić temu spadkobiercy, który — stosownie do okoliczności — jest z nim najbardziej związany, przy uwzględnieniu posiadania przez spadkobierców własnych siedlisk bądź perspektyw ich uzyskania.

e) W razie zobowiązania spadkobiercy do przeniesienia na inny teren przydzielonego mu budynku, znajdującego się na siedlisku przyznanym innemu spadkobiercy, należy wyznaczyć taki termin przeniesienia budynku, który odpowiada realnie istniejącym możliwościom w okolicznościach konkretnej sprawy. Przejściowe trudności w uzyskaniu przez innych spadkobierców własnych zabudowań należy rozwiązywać w ramach art. 1083 Kc. Z prawidłowej wykładni tego przepisu wynika, że przewidziane w nim „uprawnienie do dalszego zamieszkania” obejmuje, w granicach uzasadnionych konkretnymi potrzebami gospodarczymi, również uprawnienie do korzystania z odpowiednich pomieszczeń w budynkach gospodarczych.

f) Jeżeli nie jest możliwe rozstrzygnięcie o siedlisku w jeden z wyżej wskazanych sposobów i brak jest perspektyw uzyskania przez poszczególnych spadkobierców własnych działek pod zabudowę i wzniesienia własnych budynków niezbędnych do racjonalnego prowadzenia wydzielonych im gospodarstw, można siedlisko spadkowe przyznać spadkobiercom, otrzymującym schedy w naturze, jako współwłasność w określonych częściach ułamkowych (art. 1044 Kc); w braku żądania ze strony tych spadkobierców należy — jako rozwiązanie wyjątkowe — rozważyć możliwość wyłączenia siedliska z działu i przeprowadzenia częściowego działu co do reszty majątku spadkowego.

3. Jeżeli wchodząca w skład spadkowego gospodarstwa rolnego nieruchomość znajdowała się w samoistnym posiadaniu spadkodawcy pomimo braku tytułu własności, którego do chwili działu nie nabyli również spadkobiercy na podstawie zasiedzenia, i gdy w chwili działu ta nieruchomość pozostaje nadal w tym gospodarstwie, może być ona w wyniku działu przydzielona jednemu spadkobiercy albo podzielona między kilku spadkobierców z zaliczeniem na poczet należnych im sched spadkowych tylko za zgodą tego spadkobiercy lub tych spadkobierców.

Przydzielenie spadkobiercy posiadania takiej nieruchomości nie powoduje oczywiście przejścia na niego własności przydzielonej nieruchomości. Okoliczność ta powinna znaleźć stosowny wyraz w sentencji postanowienia o działu spadku.

Przy zaliczeniu na poczet schedy spadkowej uwzględnia się wartość tej nieruchomości ustaloną zgodnie z dyspozycją art. 1078 Kc, natomiast spadkobiercy, który omawianą nieruchomość otrzymał na poczet przysługującej mu sche-

dy, przysługują wobec pozostałych spadkobierców uprawnienia z tytułu rękopisów za wady prawne (art. 1046 Kc). Ze względu na odmienną naturę stosunków łączących współspadkobierców oraz stosunków zachodzących między sprzedawcą i kupującym, spadkobierca uprawniony do rękopisów nie podlega w takim wypadku ograniczeniom przewidzianym w art. 557 § 1 i 575 Kc.

Jeżeli żaden ze spadkobierców uprawnionych do otrzymania w dziale gospodarstwa rolnego lub jego części nie wyrazi zgody na przyznanie mu nieruchomości, która stanowi jedynie przedmiot posiadania, zajdzie konieczność wyłączenia takiej nieruchomości z działu i dokonania działu częściowego.

4. Przeprowadzenie częściowego działu spadku wyjątkowo może okazać się uzasadnione również wtedy, gdy nieruchomość spadkowa, a więc stanowiąca własność spadkodawcy, znajdowała się za jego życia i nadal się znajduje we władaniu osoby trzeciej jako samoistnego posiadacza i wchodzi w skład prowadzonego przez nią gospodarstwa rolnego, a żaden ze spadkobierców — ze względu na konkretnie istniejące trudności w odzyskaniu posiadania — nie wyrazi zgody na przydzielenie tej nieruchomości na poczet przysługującej mu schedy.

Jeżeli działkę należąca do spadku zbył w drodze nieformalnej umowy jeden ze spadkobierców, należy przede wszystkim działkę przydzielić temu spadkobiercy, a gdyby to nie było możliwe ze względów faktycznych lub prawnych, należy przydzielić ją innemu spadkobiercy, otrzymującemu w dziale spadkowe gospodarstwo lub jego część.

5. Przepis art. 1044 Kc w odniesieniu do spadkowego gospodarstwa rolnego może być stosowany w ograniczonym zakresie. Sprzeczne bowiem z celem działu gospodarstwa rolnego byłoby wydzielenie, z zachowaniem normy podstawowej, części gospodarstwa rolnego kilku spadkobiercom na ich żądanie jako współwłasności, jeżeli spadkobiercy ci nie pozostają ze sobą we wspólności gospodarczej (wspólne zamieszkanie i prowadzenie gospodarstwa domowego), brak jest więc gwarancji wspólnego gospodarowania na tak wydzielonej schedzie.

Poza wspomnianym już siedliskiem zasadzie tej nie podlegają także grunty, które z istoty swego przeznaczenia gospodarczego mogą być użytkowane wspólnie przez spadkobierców prowadzących poza tym odrębne indywidualne gospodarstwa rolne. Chodzi tu w szczególności o działki leśne i o pastwiska, potrzebne wszystkim spadkobiercom otrzymującym schedy w naturze, które jednak z przyczyn faktycznych lub prawnych nie mogą być między nich podzielone.

Poza tym przyznanie spadkowego gospodarstwa jako współwłasności może okazać się celowe wtedy, gdy spadkobiercy uprawnieni do otrzymania gospodarstwa w naturze są małoletni i w chwili działu nie wiadomo, który z nich po osiągnięciu zdolności do zarobkowania wybierze zawód rolnika.

6. Przy podziale lasu należącego do spadkowego gospodarstwa należy przestrzegać ograniczeń wynikających z ustawy z dnia 14 czerwca 1960 r. o zagospodarowaniu lasów i nieużytków nie stanowiących własności Państwa oraz niektórych lasów i nieużytków państwowych (Dz. U. Nr 29, poz. 166).

Przed wszystkim należy ustalić, czy wchodzący w skład spadku teren zadrzewiony jest lasem albo użytkiem leśnym w rozumieniu art. 2 cytowanej ustawy, a tym samym czy podlega ograniczeniom podziału przewidzianym w art. 18 tej ustawy; w razie wątpliwości należy zasięgnąć informacji u właściwego organu prezydium powiatowej (lub odpowiedniej) rady narodowej. Jeżeli wchodzący w skład spadku teren podlega dyspozycji ostatnio wymienionego przepisu, wspomniane ograniczenia podziału mają zastosowanie za-

równow wtedy, gdy działka leśna stanowi odrębną całość, jak i wtedy, gdy do spadku należy kilka działek leśnych wprawdzie nie łączących się ze sobą, ale znajdujących się w jednym kompleksie leśnym stanowiącym zwartą powierzchnię, w skład której wchodzi działki różnych właścicieli.

Zasady cytowanej ustawy nie dotyczą jednak sytuacji, gdy chodzi o przydzielenie poszczególnym spadkobiercom odrębnych działek leśnych, jeżeli każda z tych działek stanowi samodzielny całość otoczoną użytkami innymi niż leśne. W takim bowiem wypadku nie następuje podział lasu, nie jest więc również potrzebne zezwolenie, o którym mowa w cytowanym art. 18 ustawy. O przydzieleniu każdej z tych działek innemu spadkobiercy decydują kryteria ogólne, jak np. projektowane przydzielenie konkretnemu spadkobiercy gruntów rolnych przylegających do danej działki leśnej.

7. W razie działu gospodarstwa rolnego położonego w granicach administracyjnych miasta należy, poza ograniczeniami wynikającymi z przepisów o dziedziczeniu gospodarstw rolnych, uwzględniać ograniczenia dotyczące podziału, wynikające z przepisów ustawy z dnia 25 czerwca 1948 r. o podziale nieruchomości na obszarach miast i niektórych osiedli (Dz. U. Nr 35, poz. 240).

8. W stosunku do spadków otwartych przed dniem 5 lipca 1963 r. art. LX § 2 przep. wpr. Kc dopuszcza możliwość dokonania podziału bez zachowania podstawowej normy obszarowej w sytuacji, gdy podział faktyczny gospodarstwa między spadkobiercami nastąpił przed tą datą i gdy ci spadkobiercy (albo ich następcy prawni) w chwili działu użytkują osobiście wydzielone części gospodarstwa. Zestawienie art. 1070 Kc z art. LX § 2 przep. wpr. Kc wskazuje na to, że przy istnieniu przesłanek przewidzianych w ostatnio wymienionym przepisie nie mają również zastosowania minimalne normy obszarowe. Przepisów o normach minimalnych (art. 163, 165, 213 Kc) nie stosuje się w ogóle przy działu spadku, a to ze względu na samodzielne uregulowanie problemu norm obszarowych w art. 1070 Kc.

O zastosowaniu dyspozycji art. LX § 2 przep. wpr. Kc decydują w poszczególnych wypadkach kryteria społeczno-gospodarcze przy uwzględnieniu jednak długotrwałych stanów osobistego użytkowania wydzielonych części gospodarstwa. Długotrwałość osobistego użytkowania dla celów rolniczych wydzielonej części gruntu w połączeniu z takimi okolicznościami, jak poczynienie na ten grunt nakładów, wzniesienie budynków, posiadanie przez spadkobiercę innych gruntów, których uzupełnieniem jest ta część, sytuacja osobista i rodzinna spadkobiercy użytkującego grunt itp., może przemawiać za dokonaniem podziału zgodnego z wytworzonym stanem faktycznym nawet w razie wątpliwości co do gospodarczej celowości takiego podziału.

Przeciwko podziałowi bez zachowania normy podstawowej a za pozostawieniem całego gospodarstwa w rękach jednego spadkobiercy mogą natomiast przemawiać takie okoliczności, jak posiadanie przez innego spadkobiercę, użytkującego część gruntu spadkowego, własnego gospodarstwa rolnego stanowiącego wystarczające źródło utrzymania bez gospodarczo uzasadnionej potrzeby powiększenia tego gospodarstwa o działkę pochodzącą z gospodarstwa spadkowego itp.

Celowość dokonania w konkretnej sytuacji podziału bez zachowania normy podstawowej nie oznacza konieczności mechanicznego podziału według istniejącego stanu osobistego użytkowania, jeżeli okoliczności sprawy wskazują na potrzebę dokonania podziału w inny, bardziej racjonalny sposób.

Dalszą przesłanką dokonania działu bez zachowania normy podstawowej jest ustalenie, że podział spadkowego gospodarstwa między spadkobierców użytkujących osobiście wydzielone części tego gospodarstwa nie jest dopuszczalny

według przepisów o podstawowej normie obszarowej. Dlatego też w wypadku, gdy jeden spadkobierca użytkuje osobiście wydzieloną część spadkowego gospodarstwa przekraczającą normę podstawową, inny spadkobierca użytkuje wydzieloną część mniejszą od normy podstawowej, obszar zaś gospodarstwa umożliwia utworzenie z niego dwóch nowych gospodarstw, każde w granicach normy podstawowej, z reguły wskazane jest utworzenie w działu spadku właśnie takich dwóch gospodarstw, a tym samym odstąpienie od faktycznie istniejącego stanu użytkowania.

Od tej reguły możliwe są jednak wyjątki. Mianowicie wtedy, gdy istniejący w chwili działu stan podzielnego, osobistego użytkowania przez spadkobierców części faktycznie wydzielonych z gospodarstwa spadkowego jest długotrwały, utworzenie zaś w działu nowych gospodarstw, z których każde odpowiadałoby normie podstawowej, prowadziłoby do gospodarczo szkodliwego wyniku, przepis art. LX § 2 przep. wpr. Kc nie stanowiłby przeszkody do zalegalizowania istniejącego stanu faktycznego. Ustalenie bowiem, że prowadzone przez spadkobiercę gospodarstwo rolne na faktycznie wydzielonej części spadkowego gospodarstwa jest jednostką żywotną, dającą wysokie plony i że likwidacja istniejącego stanu faktycznego byłaby sprzeczna z interesem społeczno-gospodarczym, może uzasadniać wniosek, iż podział, w następstwie którego powstałyby nowe gospodarstwa odpowiadające normie podstawowej, nie jest możliwy z punktu widzenia ekonomicznego.

9. Jeżeli podział gospodarstwa rolnego nie jest prawnie dopuszczalny albo nie jest gospodarczo uzasadniony i brak jest takiego spadkobiercy, na którego wyraziliby zgodę wszyscy współspadkobiercy, należy całe gospodarstwo przyznać jednemu ze spadkobierców według kolejności przewidzianej w art. 1071 § 2 Kc, chyba że spadkobierca uprawniony w pierwszej kolejności odmawia przyjęcia schedy w naturze. W szczególnych jednak wypadkach sąd może odstąpić wyjątkowo od tej kolejności, gdyby korzystanie przez uprawnionego z przysługującej mu kolejności było sprzeczne ze społeczno-gospodarczym przeznaczeniem tego prawa lub z zasadami współżycia społecznego (art. 5 Kc).

Jeżeli wszyscy spadkobiercy uprawnieni do otrzymania gospodarstwa rolnego w działu spadku (art. 1071 Kc) oświadczyli, że nie godzą się na przyznanie im tego gospodarstwa, spadkowe gospodarstwo rolne ulega sprzedaży w myśl art. 1073 Kc.

10. Jeżeli spadkobierca nie dożył chwili działu spadku, wskutek czego na jego miejsce wstąpili jego spadkobiercy, odpowiadający warunkom przewidzianym do dziedziczenia gospodarstwa rolnego, warunki do otrzymania przez nich w naturze gospodarstwa spadkowego lub jego części stosownie do kolejności przewidzianej w art. 1071 § 2 Kc ocenia się według osób tych spadkobierców.

Podobnie ma się rzecz w razie zbycia przez spadkobiercę swego udziału spadkowego przed działem spadku. O kolejności uprawnień do otrzymania w naturze gospodarstwa rolnego lub jego części w konkurencji z innymi spadkobiercami decydują warunki oceniane w chwili działu według osoby nabywcy, a nie zbywcy udziału spadkowego.

W szczególnych jednak wypadkach, zwłaszcza wtedy, gdy zbycie udziału w spadku osobie nie powołanej do spadku zmierzało do oddziałania na kolejność przewidzianą w art. 1071 § 2 Kc na niekorzyść innego spadkobiercy uprawnionego do otrzymania w naturze spadkowego gospodarstwa i dającego gwarancję jego należytego prowadzenia, korzystanie przez nabywcę z przysługującej mu kolejności może być ocenione jako sprzeczne z zasadami współżycia społecznego (art. 5 Kc).

Powyższe wyjaśnienia nie dotyczą zbycia udziału w spadku przed dniem 5 lipca 1963 r. (art. LVII przep. wpr. Kc).

11. Zgodnie z dyspozycją art. LV § 1 przep. wpr. Kc do spadków otwartych przed dniem 5 lipca 1963 r. nie stosuje się przepisu art. 1071 § 2 Kc ze względu na to, że art. LX § 1 przep. wpr. Kc przewiduje szerszy niż w art. 1071 § 2 Kc krąg spadkobierców uprawnionych do otrzymania spadkowego gospodarstwa w drodze działu spadku. Natomiast do tych spadków należy stosować art. 1071 § 3 Kc i zgodnie z dyspozycją tego przepisu należy — w razie niemożności dokonania działu w naturze — przyznać spadkowe gospodarstwo temu spośród spadkobierców uprawnionych do jego otrzymania, który daje najlepszą gwarancję należytego prowadzenia gospodarstwa. Jako kryteria pomocnicze bierze się pod uwagę w szczególności dotychczasową pracę w spadkowym gospodarstwie oraz posiadane kwalifikacje do jego prowadzenia.

V.

Przy wzajemnych rozliczeniach pomiędzy współspadkobiercami z tytułu posiadania, pobranych pożytków i innych przychodów oraz z tytułu poczynionych na spadek nakładów (art. 686 Kpc) należy mieć na względzie, że normalny dochód, jaki przynosi gospodarstwo rolne, jest przede wszystkim wynikiem pracy i starań rolnika użytkującego to gospodarstwo. Toteż udział w takim dochodzie ze strony współspadkobierców, którzy nie przyczynili się swą pracą i staraniem do jego powstania, jest stosunkowo niewielki i w zasadzie nie powinien przekraczać czynszu dzierżawnego, jaki w konkretnych okolicznościach byłby obiektywnie usprawiedliwiony. Nie dotyczy to szczególnych korzyści uzyskiwanych z innych przychodów, jak np. z wyrębu drzewa budulcowego w lesie spadkowym albo z eksploatacji złoża gruntu (gliny, piasku itp.).

Normalne dochody, jakie przynosi gospodarstwo rolne, mają charakter okresowy. W taki sam sposób powinni więc spadkobiercy rozliczać się z pobranych pożytków (art. 207 i 208 w związku z art. 1035 i 1058 Kc). Tym samym świadczenia, do których współspadkobierca pobierający te pożytki zobowiązany jest na rzecz pozostałych współspadkobierców, są świadczeniami okresowymi. Do roszczeń zatem o zapłatę należności z tego tytułu stosuje się przedawnienie trzyletnie; natomiast roszczenia z tytułu innych przychodów przedawniają się z upływem lat dziesięciu (art. 118 Kc).

VI.

Przy ustalaniu wysokości spłat spadkowych oraz przy określaniu terminu i sposobu ich uiszczenia należy mieć na uwadze, że jednym z celów ograniczeń dziedziczenia gospodarstw rolnych jest dążenie do odciążenia tych gospodarstw od nadmiernych spłat rodzinnych i pozostawienie w gospodarstwie środków potrzebnych na gospodarczo celowe inwestycje.

Według § 17 cytowanego rozporządzenia z 1964 r. spłaty w ratach miesięcznych określonych w tym przepisie przysługują spadkobiercom, którzy w chwili działu spadku byli małoletni albo pobierali naukę zawodu lub uczęszczali do szkół i to tylko do czasu osiągnięcia pełnoletności albo ukończenia nauki lub zaprzestania jej pobierania. Początkowym terminem, od którego przysługują miesięczne spłaty, jest data orzeczenia o działu spadku, za czas bowiem do chwili działu wspomnianym spadkobiercom przysługuje stosowny udział w pożytkach.

Z powyższego unormowania wynika, że spadkobiercy, którego prawo dziedziczenia gospodarstwa rolnego opiera się na przepisie art. 1059 § 1 pkt 4 Kc i który w chwili działu był już pełnoletni i nie pobierał nauki, spłaty w ogóle nie przysługują, chyba że w tej chwili był on trwale niezdolny do pracy albo odpowiadał jednemu z warunków przewidzianych w art. 1071 § 2 pkt 1—3 Kc.

Poza tym spłaty przysługujące tym spadkobiercom, jak również innym spadkobiercom nie wymienionym w art. 1075 § 1 Kc mogą być, stosownie do dyspozycji § 2 tego artykułu, obniżone. Przepis ten dotyczy wyłącznie spłat, nie przewiduje natomiast możliwości obniżenia dopłaty do wartości wydzielonej spadkobiercy części gospodarstwa rolnego. Obniżenia spłat, jeżeli jest ono uzasadnione okolicznościami sprawy, dokonuje się z urzędu. Stopień obniżenia spłat zależy od okoliczności konkretnej sprawy. Spłata może być obniżona nawet poniżej przysługującego osobie uprawnionej zachowku. Przepis art. 1075 § 2 Kc nie daje jednak podstawy do całkowitego pozbawienia spadkobiercy przysługującej mu z gospodarstwa rolnego spłaty.

Z reguły wskazane jest obniżenie spłat przysługujących tym spadkobiercom, którzy dziedziczą gospodarstwo rolne, ale w chwili działu spadku nie mogą się już wykazać warunkami uzasadniającymi dziedziczenie przez nich gospodarstwa rolnego, w szczególności spadkobiercom zdolnym do pracy, którzy w okresie między otwarciem spadku a działem spadku zerwali z pracą w rolnictwie i podjęli zatrudnienie w innych zawodach.

W stosunku do spadkobierców związanych z rolnictwem (art. 1071 § 2 pkt 3 Kc) obniżenie spłat może okazać się uzasadnione w sytuacji, gdy przyznanie spłaty w pełnej wysokości, nawet przy rozłożeniu jej płatności na odpowiednie raty, groziłoby egzystencji bądź istotnemu obniżeniu zdolności produkcyjnej gospodarstwa rolnego przyznanego spadkobiercy obciążonemu spłatą. Stopień obniżenia, przy uwzględnieniu wielkości gospodarstwa, zależy od porównania sytuacji osobistej oraz majątkowej uprawnionego i zobowiązanego. Należy przy tym mieć na względzie również interes uprawnionego, wyrażający się w tym, że nie stanowi podstawy do obniżenia spłat tylko ta okoliczność, iż zobowiązany przejściowo w okresie dokonywania spłat będzie ograniczony w zaspokajaniu swych osobistych potrzeb.

Oznaczenia w postanowieniu działowym terminu i sposobu uiszczenia dopłat lub spłat dokonuje sąd z urzędu, kierując się przede wszystkim zasadą, że zapłata jednorazowo jest uzasadniona tylko wtedy, gdy jej dokonanie jest w okolicznościach sprawy możliwe bez obniżenia zdolności produkcyjnej gospodarstwa i bez szkody dla niezbędnych gospodarczo inwestycji. Te kryteria powinny również decydować o liczbie i wysokości rat oraz wysokości odsetek, które sąd może określić poniżej odsetek ustawowych.

Przepis art. 212 § 3 Kc, mający z mocy art. 1035 Kc zastosowanie do działu spadku, wiąże początkowy termin, od którego przysługują uprawnionemu spadkobiercy odsetki, z terminem uiszczenia dopłaty lub spłaty. W razie więc rozłożenia dopłaty lub spłaty na raty możliwe jest zasądzenie odsetek dopiero od chwili wymagalności poszczególnych rat.

Przy określaniu terminu wydania nieruchomości przyznanej spadkobiercy, a znajdującej się dotychczas w posiadaniu innego spadkobiercy (art. 624 w związku z art. 688 Kpc) nie można mechanicznie uzależniać terminu wydania od terminu dokonania spłaty spadkobiercy zobowiązanemu do wydania nieruchomości. Tak daleko idąca synchronizacja jest wskazana w szczególnych wypadkach, gdy spłata ma stanowić podstawę dalszej egzystencji zobowiązanego do wydania nieruchomości. W innych wypadkach wcześniejsze wydanie spadkobiercy przydzielonej mu nieruchomości może być wskazane właśnie dlatego, że stworzy mu to warunki do wywiązania się z obowiązujących go spłat z przychodów przydzielonego gospodarstwa.

Ponadto termin wydania powinien być w zasadzie określony w sposób umożliwiający dotychczasowemu posiadaczowi zebranie plonów z dokonanych przez niego zasiewów.

VII.

Właściwa realizacja przepisów prawa materialnego, dotyczących działu gospodarstwa rolnego, zależy w dużym stopniu od sprawnego i planowego przebiegu postępowania i związanej z tym koniecznej koncentracji materiału dowodowego. Charakter spraw działowych wymaga szczególnie ścisłego współdziałania sądu z uczestnikami postępowania, którymi w sprawie działowej są wszyscy spadkobiercy oraz nabywcy udziałów spadkowych.

Szczegółowe wysłuchanie uczestników postępowania już w początkowym stadium sprawy (art. 212, 682 Kpc) umożliwia sądowi zebranie niezbędnych informacji stanowiących podstawę do podjęcia właściwego postanowienia dowodowego (art. 236 Kpc), określającego już na początku postępowania, jakie kwestie i jakimi środkami należy wyjaśnić, aby uzyskać materiał potrzebny w szczególności do ustalenia kręgu i przymiotów poszczególnych uczestników postępowania z uwzględnieniem okoliczności wymienionych w art. 682 Kpc, składu i wartości gospodarstwa rolnego oraz innych przedmiotów majątkowych, dotychczasowego stanu korzystania przez spadkobierców z gospodarstwa spadkowego lub jego części, dopuszczalności i celowości podziału gospodarstwa oraz ewentualnie sposobu tego podziału, zasady, wysokości i terminów płatności spłat spadkowych.

Od wyczerpującego i zgodnego ze stanem rzeczywistym ustalenia powyższych okoliczności faktycznych zależy prawidłowość orzeczenia o dziale spadku, wadliwa więc jest praktyka polegająca na dokonywaniu ustaleń co do tych okoliczności na podstawie oświadczeń uczestników postępowania bez przeprowadzenia stosownego postępowania dowodowego.

W związku z występującymi uchybieniami w zakresie postępowania o dział spadku, powodującymi nieuzasadnioną przewlekłość tego postępowania i stanowiącymi przyczynę uchylania orzeczeń działowych w zwykłym postępowaniu rewizyjnym albo w postępowaniu wywołanym wniesieniem rewizji nadzwyczajnej, należy w szczególności zwrócić uwagę na następujące okoliczności:

a) W myśl art. 680 § 2 Kpc należy przedstawić dowody stwierdzające, że nieruchomość objęta wnioskiem o dział spadku stanowiła własność spadkodawcy. Jeżeli dla tej nieruchomości jest prowadzona księga wieczysta albo zbiór dokumentów, należy — w myśl art. 607 Kpc — dołączyć odpis z księgi wieczystej albo zaświadczenie o stanie prawnym, jaki wynika ze zbioru dokumentów. Dane z księgi wieczystej lub ze zbioru dokumentów nie przesadzają wprawdzie decydująco o prawie własności spadkodawcy, są jednak jednym z istotnych elementów wymagających wszechstronnego rozważenia przy ustalaniu rzeczywistego stanu własności.

Niektóre sądy w sposób rygorystyczny uzależniają tytuł własności spadkodawcy od ujawnienia go w księdze wieczystej jako właściciela nieruchomości, w braku zaś księgi wieczystej od przedłożenia dokumentu stwierdzającego nabycie przez spadkodawcę własności tej nieruchomości. Taki rygoryzm nie znajduje uzasadnienia w obowiązujących przepisach prawa, które nie zna dowodów stwierdzających własność w sposób bezwzględny i które przeciwko każdemu dowodowi dopuszcza możliwość prowadzenia przeciwdowodu. Obowiązkiem sądu jest więc ustalenie tytułu własności spadkodawcy wszelkimi dostępnymi środkami dowodowymi. W omawianym zakresie, pomimo zmienionego stanu prawnego, aktualne są nadal wyjaśnienia zamieszczone w uchwale całej Izby Cywilnej z dnia 25 maja 1957 r. sygn. 1 CO 39/56 (OSN 1958, poz. 11). W szczególności ustalenie własności spadkodawcy może być oparte na dokumentach stwierdzających nabycie własności, jak odpisy z ksiąg wieczystych, odpowiednio orzeczenia sądowe lub administracyjne, odpisy

umów notarialnych lub wyciągi z tabel likwidacyjnych, a także na innych środkach dowodowych. Odstąpienie od nadmiernego rygoryzmu, gdy chodzi o środki dowodowe dla ustalenia własności spadkodawcy, nie może być rozumiane jako rezygnacja z jakichkolwiek dowodów. Przeciwnie, ustalenie takie powinno być oparte na dowodach przekonujących. Dlatego też błędna jest praktyka tych sądów, które ustalenie co do tytułu własności spadkodawcy opierają jedynie na zgodnym oświadczeniu uczestników postępowania.

b) Punktem wyjściowym rozważań dotyczących sposobu podziału spadkowego gospodarstwa rolnego jest uprzednie stwierdzenie na podstawie konkretnego materiału dowodowego, że podział w naturze jest w zasadzie dopuszczalny (art. 1070 Kc, a w stosunku do spadków otwartych przed dniem 5 lipca 1963 r. także art. LX § 2 przep. wpr. Kc). W razie tego stwierdzenia sąd przed dopuszczeniem dowodu z opinii biegłego powinien zebrać dane niezbędne do udzielenia opinii, zwłaszcza dotyczące stanu i sposobu aktualnego użytkowania przez spadkobierców spadkowych nieruchomości rolnych oraz innych nieruchomości rolnych, których użytkowanie uwzględnia się przy dziale spadku zgodnie z dyspozycją art. 1070 Kc w związku z art. 163 § 1 pkt 1, 213, 1035 i 1058 Kc. W tej fazie postępowania sąd powinien szczegółowo wysłuchać propozycji i wniosków uczestników postępowania co do sposobu podziału oraz wyjaśnić niezbędne okoliczności faktyczne, takie jak dotychczasowy sposób użytkowania gospodarstwa, konfiguracja należących do niego gruntów, usytuowanie i stan budynków na działce siedliskowej itp.

Tak zebrany materiał umożliwi sądowi podjęcie prawidłowego postanowienia dowodowego o dopuszczeniu dowodu z opinii biegłego, określającego zakres postawionych przed biegłym zadań i ukierunkowującego jego czynności. Aktywna rola sądu w określeniu zasad, którymi powinien kierować się biegły przy opracowywaniu projektu podziału, zapobiegnie nierzadkim w dotychczasowej praktyce wypadkom kilkakrotnego sporządzania przez biegłego projektów podziału, powodującego zbędną przewlekłość i zwiększenie kosztów postępowania.

Jeżeli poza biegłym geodetą konieczne jest zasięgnięcie opinii biegłego z zakresu innej specjalności, zwłaszcza gdy chodzi o dokonanie oszacowania poszczególnych składników gospodarstwa, należy najpierw zasięgnąć opinii biegłego z zakresu tej specjalności, a zebrany materiał udostępnić biegłemu geodecie przed sporządzeniem przez niego końcowego projektu podziału.

c) W przeciwieństwie do ustawy z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów (Dz. U. z 1927 r. Nr 92, poz. 833 z późn. zmianami) i dekretu z dnia 16 sierpnia 1949 r. o wymianie gruntów (jednolity tekst Dz. U. z 1962 r. Nr 46, poz. 226) ustawa z dnia 24 stycznia 1968 r. o scalaniu i wymianie gruntów (Dz. U. Nr 3, poz. 13) nie przewiduje zawieszenia postępowania działowego do czasu zakończenia postępowania scaleniowego. Wszczęcie zatem postępowania scaleniowego albo wymiennego na podstawie cytowanej ustawy z dnia 24 stycznia 1968 r. przed wszczęciem albo w toku postępowania działowego nie przesądza samo przez się o konieczności zawieszenia postępowania w sprawie o dział spadku. Wymienione ostatnio postępowanie powinno się toczyć nadal, jeżeli zaś jest ono już w stadium końcowym, a postępowanie scaleniowe albo wymienne dopiero w stadium początkowym, w zasadzie może zapaść orzeczenie dokonujące podziału w naturze. Jeżeli jednak postępowanie scaleniowe lub wymienne jest na tyle zaawansowane, że przewidywany w jego wyniku stan poscaleniowy (powymienny) miałby wpływ na sposób fizycznego podziału spadkowego gospodarstwa rolnego, sąd, po przeprowadzeniu wszystkich czynności potrzebnych do pełnego wyjaśnienia sprawy, powinien — na podstawie art. 177 § 1 pkt 3 Kpc — zawiesić dalsze postępowanie działowe

do czasu zakończenia postępowania scaleniowego (wymienego).

d) Stosownie do dyspozycji art. 621 i 688 Kpc projektowany sposób podziału nieruchomości powinien być zaznaczony na planie. Wadliwa jest więc praktyka tych sądów, które zadowolają się szkicem sytuacyjnym nie odpowiadającym zasadom obowiązującym przy oznaczeniu nieruchomości w księgach wieczystych. Wymaganie zaznaczenia projektowanego podziału na planie nie dotyczy natomiast sytuacji, gdy dział spadku jest przeprowadzony w ten sposób, że w jego wyniku poszczególni spadkobiercy otrzymują w całości należące do spadku odrębne, nie graniczące ze sobą nieruchomości.

W celu uniknięcia zbędnej straty czasu i zwiększenia kosztów postępowania należy wymagać od biegłych, aby przy sporządzaniu projektów podziału wykorzystywali materiały geodezyjne znajdujące się w składnicach geodezyjnych prezydiów właściwych rad narodowych.

VIII.

Przy połączeniu w jednym postępowaniu działu spadku i zniesienia współwłasności (art. 689 Kpc) nie można zapominać o tym, że każda z połączonych spraw podlega odmiennym zasadom podziału, zwłaszcza z punktu widzenia obowiązujących norm obszarowych (por. z jednej strony art. 1070 Kc, z drugiej zaś strony art. 163 i 213 Kc) oraz zasad przyznawania spłat (por. z jednej strony art. 1075—1077 Kc, z drugiej zaś strony art. 216 Kc). Choć więc końcowe orzeczenie sądu stanowi ostateczny wynik wskazujący, którzy uczestnicy połączonego postępowania otrzymują gospodarstwo rolne lub jego części, oraz określający uczestników uprawnionych i zobowiązanych do spłat lub dopłat, to jednak do uprawnień jednego współwłaściciela oraz spadkobierców drugiego współwłaściciela należy stosować właściwe przepisy prawno-materiałne.

Połączenie postępowania w przedmiocie zniesienia współwłasności i w przedmiocie działu spadku po jednym ze zmarłych współwłaścicieli gospodarstwa rolnego w zasadzie nie może powodować odmiennego uregulowania stosunków między uczestnikami połączonego postępowania, niż miałyby to miejsce w razie odrębnego przeprowadzenia postępowania w przedmiocie zniesienia współwłasności i odrębnego postępowania w przedmiocie działu spadku.

Do udziału zmarłego współwłaściciela gospodarstwa rolnego w stosunkach między jego spadkobiercami mają zastosowanie przepisy tytułu X księgi czwartej Kodeksu cywilnego, z tego więc punktu widzenia wymaga przede wszystkim rozważenia, któremu spośród spadkobierców powinien przypaść udział spadkodawcy w takim gospodarstwie.

Po dokonaniu w tym przedmiocie właściwego ustalenia należy z kolei rozważyć, czy w wyniku zniesienia współwłasności, przy właściwym zastosowaniu przepisów art. 214 Kc, możliwe jest wydzielenie części objętego postępowaniem gospodarstwa rolnego zarówno wspomnianemu spadkobiercy zmarłego współwłaściciela, jak i pozostałym współwłaścicielom.

Wobec obowiązywania odmiennych norm obszarowych przy zniesieniu współwłasności (art. 163 i 213 Kc) i działu spadku (art. 1070 Kc), najpierw należy rozważyć dopuszczalność fizycznego podziału nieruchomości z punktu widzenia pierwszych norm, jednak nie na większą liczbę części, niż było pierwotnie współwłaścicieli. Kwestię natomiast dopuszczalności dalszego podziału części przypadającej spadkobiercom zmarłego współwłaściciela trzeba oceniać z punktu widzenia norm obszarowych obowiązujących w dziale spadku. Tak samo należy postąpić, gdy wszyscy współwłaściciele

zmarli, a zniesienie współwłasności i dział spadku dokonywany jest między ich spadkobiercami.

Jeżeli podział gospodarstwa będącego przedmiotem współwłasności nie jest możliwy, należy rozważyć, czy to gospodarstwo w wyniku zniesienia współwłasności powinno przypaść spadkobiercy zmarłego współwłaściciela czy też innemu współwłaścicielowi.

W razie istnienia przesłanek uzasadniających przyznanie całego gospodarstwa spadkobiercy zmarłego współwłaściciela należy obciążyć go spłatami na rzecz pozostałych współwłaścicieli według zasad przewidzianych w art. 216 Kc oraz spłatami na rzecz jego współspadkobierców według zasad przewidzianych w art. 1075—1079 Kc. Według zasad przewidzianych w ostatnio wymienionych artykułach powinien być obciążony spłatami względem swych współspadkobierców spadkobierca zmarłego współwłaściciela również wtedy, gdy w wyniku postępowania przypada mu część dzielonego gospodarstwa odpowiadająca udziałowi spadkodawcy we współwłasności tego gospodarstwa, chyba że pozostali spadkobiercy zostaną zaspokojeni z innych przedmiotów spadkowych.

Natomiast gdyby okazało się uzasadnione przyznanie całego gospodarstwa innemu współwłaścicielowi, należałoby go obciążyć spłatami na rzecz spadkobierców zmarłego współwłaściciela, jeżeli wszyscy oni odpowiadają warunkom przewidzianym w art. 216 § 1 i 2 Kc. Gdyby jednak tylko niektórzy spośród nich odpowiadali tym warunkom, należałoby najpierw dokonać działu spadku obejmującego udział we współwłasności, przyznając go tym spadkobiercom, którzy odpowiadają wspomnianym warunkom, i zasądzić od nich spłatę na rzecz pozostałych spadkobierców. Skoro w takim wypadku żaden ze spadkobierców nie otrzymuje w dziale spadku gospodarstwa rolnego lub jego części i skoro spadkobiercom zmarłego współwłaściciela przypada jedynie ekwiwalent pieniężny udziału spadkodawcy we współwłasności, to między jego spadkobiercami nie mają zastosowania przepisy o ograniczeniu spłat przypadających spadkobiercom małoletnim, pobierającym naukę zawodu lub uczęszczającym do szkół (art. 1076 Kc). W konsekwencji więc należy zasądzić na rzecz pozostałych spadkobierców zmarłego współwłaściciela spłaty, będące ekwiwalentem udziału we współwłasności, w takich częściach, w jakich dziedziczą oni gospodarstwo rolne.

Współwłaściciel, któremu w wyniku postępowania przypadło będące przedmiotem współwłasności gospodarstwo rolne, nie ma jednak obowiązku dokonania spłat w wypadku, gdy w chwili orzekania w połączonym postępowaniu o zniesienie współwłasności i dział spadku żaden ze spadkobierców zmarłego współwłaściciela powołanych do dziedziczenia gospodarstwa rolnego nie odpowiada warunkom określonym w art. 216 Kc.

IX.

Podział majątku, który był objęty wspólnością majątkową, oraz zniesienie współwłasności rzeczy, jak również dział spadku mogą być połączone w jednym postępowaniu (art. 689 w związku z art. 567 § 3 Kpc).

Do podziału majątku wspólnego po ustaniu małżeńskiej wspólności majątkowej w zasadzie stosuje się odpowiednio przepisy o dziale spadku (art. 46 Kro i art. 567 § 3 Kpc). Jednakże do podziału nieruchomości rolnej, która była objęta wspólnością ustawową, stosuje się ze względu na art. 216 § 2 Kc przepisy szczególne dotyczące zniesienia współwłasności takiej nieruchomości, a mianowicie przepisy art. 213—218 Kc. Zamieszczone wyżej uwagi dotyczące zbiegu postępowania o dział spadku i zniesienie współwłasności mają więc i tutaj odpowiednie zastosowanie.